

נימוקים לביטול מנהגים בפסח וזמנים אחרים

שמקורם עמום

הרב אהרן קאפח

המתבונן באופן כללי על דרך קיום ההלכה בדורות האחרונים, יוכח לראות שהרבה ממה שתיקנו וקבעו לנו חכמי משנה ותלמוד, ונפסק להלכה על ידי הגאונים, הרי"ף, ובעיקר הרמב"ם שקבעו פסקי הלכות אלה בחבוריהם כראי מוצק חזקים, הרי חלק נכבד מפסקי הלכה אלו בוטל או צומצם או שונה על ידי חלק מן הפוסקים, בטענות שונות ומוזרות אשר לא יעמדו במבחן האמת והמציאות.

במסגרת רשימה קצרה זו ראיתי להציג דוגמא אחת המצביעה על כך שהלכה ברורה בתלמוד בוטלה אצל חלק מקהילות ישראל בעקבות השפעות זרות שחדרו לכרם בית ישראל, והרי היא לפנינו.

המאה"ג הגר"י קאפח זלה"ה, בחבורו 'הליכות תימן', בתארו את סדר חג הפסח במשכנות יהודי תימן, כותב בין השאר:

... כפי קבלת חז"ל מפי משה מפי הגבורה, שאין הקטניות מחמיצות, וחמץ שאסרה תורה הוא רק של חמשת המינים בלבד¹ (הקראים אינם

---

¹ פסחים לה ע"א, וכוונתם לשני מיני חיטים ושלושה מיני שעורים בלבד שהם חמשת מיני דגן, ואע"פ שר' יוחנן בן נורי סובר שאורז מין דגן הוא וחייבין על חימוצו כרת, כבר אמרו בתלמוד שם קיד ע"ב "לית דחייש להא דרבי יוחנן בן נורי", וראה ברכות לו ע"א. ולעניין הלכה, ראה רמב"ם ספר זמנים, הלכות חמץ ומצה פ"ה ה"א, ופ"ו ה"ד, ספר אהבה, הלכות ברכות פ"ג ה"י-יא, ועיין במה שכתב הגר"י קאפח בביאורו שם, אות כה עמ' תקכט, טור שני, ד"ה ורבתינו פירשו לנו.

מבחינים בין הקטניות וחמשת המינים וכולם נקראים אצלם חמץ²
(הדגשה שלי. א.ק.).

דבריו האחרונים החד משמעיים של הגר"י קאפה מבלי להביא כאן כל דמות ראיה לקביעה זו שהקראים הם שאסרו את הקטניות, מעוררים תמיהה. זאת מניין לו? כלום קל הוא בעיניו להוציא לעז על קהילות שלמות ששורש מנהגם זה מאות בשנים מקורו "במעין נרפש ומקור משחת" כדבריו.³ אך כבר למדתנו תורתנו "כי לא דבר רק הוא מכם" (דברים לב מז), ואם ריק הוא, "דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר".⁴ ואמנם נרמזו הדברים אצל ראשוני חכמי אשכנז כדוגמת ר' יצחק מקורביל⁵ בעל ספר מצוות קטן, הלא כה דבריו:

ועל הקטניות כגון פוי"ש ורי"ש (=אורז) ועדשים וכיוצא בהם, רבותינו נוהגים בהם איסור שלא לאכלם בפסח כלל, וכן נראה כמדומה ששמעתי על הפולים שלא לבשלם בפסח כי אם במים רותחים מתחילת נתינתם בקדירה, וגדולים נוהגים בהם היתר. ומורי רבינו יחיאל היה נוהג לאכול בפסח פול הלבן... וגם היה אומר כן בשם גדולים, ומביא ראיה דאפילו באורז דחשיב ליה ר' יוחנן בן נורי מין דגן לגבי חימוץ, קאמר תלמודא לית דחש לה להא דרבי יוחנן. מיהו קשה הדבר מאוד להתיר דבר שנוהגין בו העולם איסור מימי חכמים קדמונים (הדגשה שלי. א.ק.), דסתמא לא נהגו בו איסור מחמת חימוץ עצמו, דלא טעו בו בדבר שתינוקות של בית רבן יודעין, דאיכא בהדיא בפסחים דאין בא לידי חימוץ כי אם מחמשת המינים... וגם יש מקומות שרגילין לעשות מהם פת כמו מחמשת המינים, ולכן אתו לאחלופי לאותן שאינן בני תורה, ולא דמי למיני ירקות... ומנהג הגון הוא להיזהר מכל מיני קטניות כדפרשית...

² שם, ירושלים תשכ"א, עמ' 16.

³ מבואו לפירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, מהדורה שניה, ירושלים תשמ"ד, עמ' ט.

⁴ ירושלמי, ראש השנה, פ"ג ה"ה.

⁵ נפטר בפריס שנת ה'מ' – 1280.

אע"ג דתלמודא שרי אורז. זהו דווקא בימיהם שהיו כולם בקיאים בהלכות איסור והיתר, אבל עכשיו בדורות אחרונות ודאי יש לגזור... ואפילו ליתנם במים רותחים יש לאסור דילמא אתי לאחלופי במים קרים.⁶

אם כן, לפי לשונות אלה, רואים אנו שכבר לפני שבע מאות שנה נתפשטה גזירה זו באשכנז, שלפי דברי טועני גזירה זו מנהגם מקובל בידם מקדם. ואף שר"י מקורביל מסתייג מהיתר איסור זה שאין לו כל בסיס תלמודי, שהרי מדוע נחמיר על מה שחכמי התלמוד התירו, ולא זו אף זו "גדולים נוהגים בהם היתר", ומכל מקום ישנו קושי להתיר דבר שנוהגים בו איסור "מימי חכמים קדמונים". אמנם מנסה סמ"ק לתת טעם הגיוני לאיסור בעצם כך ש"יש מקומות שרגילין לעשות מהם פת כמו מחמשת המינים, ולכן "אתו לאחלופי לאותן שאינן בני תורה".

ואמנם מני אז, תפסה סוגיה זו מקום נכבד בדיוני הפוסקים, בפרט חכמי אשכנז. אלה מרחיבים את האיסור וכנגד יש המצמצמים. אחד מן הדנים בכך, הוא רבנו ירוחם⁷ בעל הנתיבים, שכתב: "ואותם שנהגו שלא לאכול אורז ומיני קטניות מבושל בפסח, מנהג שטות הוא (הדגשה שלי. א.ק.), זולתי אם הן עושין להחמיר על עצמן, ולא ידעתי למה". ובפועל, לא שנא קטנית מבושלת או שלוקה או קלויה - הכל דין אחד להם. ואילו מרן ר"י קארו⁸ בחבורו 'בית יוסף' על הטור, חלק אורח חיים סימן תנג, לאחר שהעלה את עיקרי השיטות בקצרה, סיים: "דלית דחש לדברים הללו זולתי האשכנזים"⁹ (הדגשה שלי. א.ק.), והעיר רמ"א¹⁰ על דבריו בחבורו 'דרכי משה': "ואנו בני האשכנזים נהגו להחמיר",¹¹ עיי"ש באורך, וכן פסקו שיטתם בשו"ע סימן הנזכר ס"א.

⁶ שם, סי' רכב.

⁷ נולד בפרובאנס (דרום מזרח צרפת של היום) במאה הי"ד. תלמיד ר' אשר בר' ישמעאל.

⁸ טולדו (?) רמ"ח - 1488, צפת של"ה - 1575.

⁹ ד"ה "ובהגות מימוניות".

¹⁰ קראקוב רפ"ה - רצ (1525-30) לערך, שם, יח אייר של"ב - 1572.

¹¹ אות ב.

אך יש מן הפוסקים האחרונים מבני אשכנז שהרהיבו עוז בנפשם לטעון טענת ביטול, ואחד מטועני טענה זו, הוא ר' צבי אשכנזי¹² הידוע בכנויו "חכם צבי", הובאו דבריו על ידי בנו ר"י עמדין,¹³ שכתב: "...כל חג המצות היה מתרעם ואומר **אי איישר חילי אבטליניה למנהג גרוע הלז** (הדגשה שלי. א.ק), שהוא חומרה דאתיא לידי קולא ונפק מנה חורבא ומכשול..."¹⁴ כוונתו 'חומרא דאתיא לידי קולא', שמחמת שאין להם מה לאכול, נצרכים להרבות באפית מצות, ואינם נזהרים באפיתם,¹⁵ ואע"פ שמן הדין מצוה וחובה לאפות מצות כל ימות הפסח בין אם הוא יום טוב שחל בחול, או בחולו של מועד, שהרי פסק הרמב"ם בהלכות שביתת יום טוב פרק א הלכה ט: "שאין לחם חם או תבשיל שבשל היום כלחם שנאפה מאמש וכתבשיל שנתבשל מאמש..."¹⁶, ודלא כהטור בסימן תנח שהעיד: "ואני ראיתי בברצלונה מהמדקדקין שהיו אופים כל מה שצריכין למועד מקודם המועד שאם יתערב עמו משהו מחמץ, שיתבטל קודם איסורו". ולדעת הרמב"ם איסורא מיהא איכא, ולדעתו איסור חמץ במקומו אינו מתבטל כלל, וכמו שכתב וביאר הגר"י קאפח במאמרו "חוזר וניעור במשנת הרמב"ם".¹⁶ גם זקנו של הגר"י קאפח הלא הוא מו"ר הישיש הגאון ר' יחיא אלקאפח זלה"ה,¹⁷ דן בשנת תר"ע - 1910 בשאלתם של יהודי תימן היושבים בירושלים, האם יכולים לחזור למנהגם ולאפות מצות בימי הפסח, ותשובתו הובאה בספרו של ר' יהודה לוי נחום, "צהר לחשיפת גנזי תימן",¹⁸ בצירוף צילום **כתב ידו** וחתימתו עם חתימותיהם של חכמי הדור.¹⁹

¹² מוראויה ת"כ - 1660, לבוב תע"ה - 1718.

¹³ אלטונה תנ"ז - 1697, שם תקל"ו - 1776.

¹⁴ **מור וקציעה** סי' תנג.

¹⁵ כבר העיר כזאת הרש"י זוין בחבורו, המועדים בהלכה, ירושלים תש"מ, עמ' שז.

¹⁶ **כתבים** ב, ירושלים תשמ"ט עמ' 636-642, וחזר על הדברים בפרושו להלכות חמץ ומצה פ"א ה"ה, אות כא.

¹⁷ צנעא תר"י - 1850, שם יא כסלו תרצ"ב - 1931.

¹⁸ ת"א תשמ"ו, עמ' רעג-רעה. ולראשונה ע"י יהודה רצהבי, "מצה של יהודי תימן בארץ ישראל", **מחניים**, פ, ניסן תשכ"ג, עמ' 130-133, נוסח התשובה בעמ' 131-133.

¹⁹ עמ' רעו-רעז. הרבנים החתומים על תשובתו הם: מהר"ח קורח, מהר"א הכהן, מהר"א בדיחי, מהר"א עמרני, זקני אבי אמא מהר"י יצחק הלוי ומהר"י אביץ.

אף שטענט ר"י מקורביל בחיבורו סמ"ק, כי זהו מנהג קדום אצלם להימנע או יותר נכון, לאסור מיני קטניות, הנה לא ביאר ממתי נהג איסור זה, והאם נתקבל על ידי כלל חכמי הדורות והמובהקים שבהם בתקופות שקדמוהו, הנה חזרנו לדברי הגר"י קאפח בחבורו, 'הליכות תימן' דלעיל, שהקראים היו הראשונים לאסור את הקטניות, וכך כנראה חילחלה גזירה זו משך מרוצת הדורות לתוך יהדות אשכנז, ועד שנתבססה גזירה זו, כנראה כבר לא ידעו את מקורה, ואכן מצאנו מקור לטענה זו והוא בשו"ת "בשמים ראש"²⁰ וזה לשון השאלה והתשובה:

ומה ששאלת בדבר הקטניות והאורז והדוחן בפסח, שמקצת רבני אשכנז אוסרים, וכן המנהג במקצת קהילות, אומרים שאין זוכרים זמן שאכלוהו.

תשובה: זרות הוא זה, שהדבר מפורש בגמרא להתר, ולא נודע בשום מקום, שום ב"ד שעשו בדבר תקנה, אין לנו לחפש טעם וזכות למה שעשו מקצת ולא אכלוהו בקהילות ידועות, וקרוב הדבר שמן הגירושים והבלבולים נשתקע ענין זה שהגירוש הראשון שהיה למונטסין, היו גם כן עדה קטנה של קראים בתוכם שנתגרשו ונבנו

²⁰ ברלין תקנ"ג 1793, דפוס צילום ירושלים תשמ"ד סימן שמח. לפי המקובל יוחס שו"ת זה לרבנו אשר ב"ר יחיאל (הרא"ש) מחכמי אשכנז שהתיישב בברצלונה שבספרד, וחי בשנים ה"י – 1250 לערך, הפ"ז – 1327. אולם פרופ' אפרים אלימלך אורבך טוען, שחיבור זה הוא זיוף ואין ייחוסו לרא"ש אלא כדי להגדיל מעלתו (ע"ע ר' אשר ב"ר יחיאל, אנציקלופדיה עברית ז, עמ' 446 טור א), ומחבר שו"ת אלה הוא ר' שאול ברלין (גלוגה ת"ק – 1740, לונדון תקנ"ד – 1794), שנתמנה בצעירותו רב בפרנקפורט שבגרמניה וצירף לתשובות אלה את הגהותיו שקראם "כסא דהרסנא". אמנם במבוא למהדורת תשמ"ד הובא קונטרס "יפה לבשמים" עמ' א – כ, שלפי המוצהר בשער הספר הינו "חקירה ובירור מקור הספר בשמים ראש", ושם רצה המו"ל הרב ראובן עמאר להוכיח שאכן חיבור זה לרא"ש בהביאו בנוסף לראיותיו את דברי המצדיקים והמערערים, ואולם אין בדברים אלה שהרא"ש כתבם (מיוחס) או ר"ש ברלין (מוכח!), כדי לערער את ההלכה התלמודית שאין איסור אלא חמשת מיני דגן בלבד, וכן אם אלו הקראים שהיו הראשונים שאסרו או חכמי אשכנז מטעמים לא ברורים שאין דעת ההלכה התלמודית נוחה מהם, וכבר טמן ברמז הגר"י קאפח בהפנותו לשו"ת זה בפירושו להלכות חמץ ומצה פ"ה ה"א סוף אות א, וייתכן והיו לו הוכחות אחרות אלא שאין בידי כעת לגלותן. לעיון נוסף, ראה רד"צ הופמן, שו"ת "מלמד להועיל" (פרנקפורט תרפ"ו) ח"א סי' ס עמ' 82.

בתוכנו בלכתם עמנו בגירוש, והם לא ידעו שום חילוק בין לחם ללחם והכל מחמיץ כל שאפשר להעלות ממנו קמח ולחם (הדגשה שלי). א.ק), אבל אנו חלילה לאסור דברים המותרים חנם וביותר משום תקנת עניים ודלים שאין להם בשר ולחם לשבוע על ימי המועד, ומעברין דלא ליקלעו תרי שבי בהדי הדדי, משום עניים האוכלים ליטרא ירק בסעודתם, וכן אין מעברין השנה במוצאי שביעית אעפ"י שצריכה לו משום זה. קל וחומר לאסור רוב מיני מאכל לעניים ואביונים, ובימים טובים, והמחמירים עתידין ליתן את הדין".

בעניין אחר הזכיר והראה הגר"י קאפח שהקראים היו הראשונים לבטל הלכה תלמודית, וכח השפעתם היה כה גדול עד שנמשכו אחריהם רוב רובן של קהילות ישראל, אם כי נראה שלא במועד, וכוונתי למה שכתב הרמב"ם בספר מורה נבוכים: "וכאשר התבוננתי במה שמצאתי מנוסחי התרגום עם מה ששמעתי בזמן הלמוד",²¹ ועל דברי הרמב"ם הללו העיר הגר"י קאפח:

כלומר מה שזכור לו מלמודי הילדות, כי בזמן רבנו נהגו ללמד לילד מקרא עם תרגום אונקלוס כפי שהיה נהוג בתימן עד ימינו, שלא התפשטה שם השפעת הקראות, שהם היו הראשונים שבטלו את התרגום כיון שהוא מבוסס על תורה שבעל פה. וראה גם סדר רב עמרם גאון בסדר שחרית לשבת עמ' כט (= דפוס ווארשא תרכ"ה – 1865. א.ק) בשם רב נטורנאי גאון.

וראה שיטת חכמי התוספות,²² שמלמדים זכות על מנהגם שלא לתרגם את פרשיות התורה וההפטרה, ודלא כרמב"ם שפסק: "מימות עזרא נהגו שיהא שם תורגמן מתרגם

²¹ ח"א פמ"ח.

²² מגילה כג ב, ד"ה לא שנו.

לעם מה שהקורא קורא בתורה כדי שיבינו העם ענין הדברים",²³ וראה שם בביאור הגר"י קאפח.²⁴ ומה שאמרו בתלמוד הם רק ענינים ופסוקים מסויימים שאין מתרגמים בצייבור, אך לא לבטל חלילה תרגום הפרשה וההפטרה מידי שבת ויום טוב, שהיא תקנת אנשי כנסת הגדולה, וחזר ונתחזק על ידי אונקלוס הגר מפי ר' אליעזר ור' יהושע, ותרגום של נביאים על ידי יונתן בן עוזיאל מפי חגי זכריה ומלאכי, כדאיתא במגילה (ג ע"א).

ישנן הנהגות נוספות ששורשי יניקתם קדום ביותר ומגיעים אף עד ימי בית שני, אך לא ברצון חכמים ואין רוחם נוחה מהם. אמנם כפי הידוע בספרי הפוסקים, מקורם בתורתם של אחרוני הראשונים שאף הם מצאו לפניהם הנהגות אלו, ומצאו להן מקום אחיזה למען יהא להן בית אב, כדרך שעשו התוספות במסכת ברכות.²⁵ ואפרט את הדברים.

כתב "כל בו" בהלכות אבל שלו:

ותלמיד חכם שמת אפילו היו עמו ס' רבוא, מבטלין תלמוד תורה להוצאתו. ומנהג לשפוך כל מים שאובין שבשכונתו. וטעם המנהג, לסימן שידעו הכל שיש בו מקרה מות, ולא יהיה מודיע בפה ויהיה מוציא [א] דבה, שעליו אמר הכתוב מוציא [א] דיבה הוא כסיל.²⁶

מנהג זה עליו מעיד כל בו, הביא מרן בית יוסף,²⁷ אמנם הוסיף שם בשם בדק הבית: "ויש אומרים כי הטעם לפי שמלאך המות מפיל במים טיפת דם המות", וראה שם דיון

²³ ספר אהבה, הלכות תפילה פי"ב ה"י.

²⁴ אות כד.

²⁵ לא א, ד"ה "אייתי כסא", וכזאת העיר עליהם מו"ר במאמרו "הליכות עולם", כתבים ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 925.

²⁶ פו ע"א, טור א. אמנם בתלמוד בפסחים ג ע"ב, ובכתובות קד ע"א, הביאו מעשים שבהם החכמים עשו פעולות סמליות שהם קריעת הבגד, זאת, כדי שלא יצטרכו להוציא את הבשורה הקשה מפיהם. וקריעת בגד הוא הדבר המעוגן בהלכה, כמופיע בהלכות אבל פ"ט ה"ט, שהעומד בשעת יציאת נשמה חייב לקרוע. ואילו שפיכת מים כמעשה סמלי, אין לו בסיס תלמודי.

²⁷ חלק יורה דעה, סי' שלט, ד"ה "עוד כתב הכל בו".

בפרט נוסף שהביא בית יוסף בחבורו המאוחר והנרחב של ספר כל בו והוא החבור "ארחות חיים"²⁸, האם יש לשפוך מים שלנו כאשר תארע מיתה בערב פסח. דעה זו שהביא בית יוסף בשם כל בו, והפרט שהעלה בחבורו האחרון ארחות חיים, נפסק בפשטות להלכה בחבורו הקצר שלחן ערוך חלק וסימן הנזכר, סעיף ה: "מנהג לשפוך כל המים שאובים שבשכונת המת". וראה ש"ך סק"ט, וט"ז סק"ד, בציינם לטעמים שכבר העלה בית יוסף בשם פוסקים שקדמוהו, אלא שהט"ז יצא לדון בשעור שכונה על פי המקורות התלמודיים מבלי שייכות לנידון דידן. לעיון נוסף ראה רעק"א ופתחי תשובה שהרחיבו וחילקו בתנאים נוספים, כגון אם יארע מות בשבת, מות ילד פחות משלושים יום, מים שנפלו בתבשיל, האם מותר לרחוץ פניו ידיו ורגליו במים אלו, ועוד ועוד.

איך שיהיה, למדנו מלשונותיו של מרן בבית יוסף ובשלחן ערוך, שהמנהג לשפוך את המים הוא בכל מת, ולא דוקא תלמיד חכמים שמזכיר כל בו. כשהזכרנו שמקורו של המנהג הוא מימי הבית, ראינו עד עתה בפוסקים שהיסוד הוא מתקופת אחרוני הראשונים, והכיצד אמרנו כך.

אולם כוונתי "מימי הבית" היא לאותם כתות שהחלו להנהיג חומרות בעניני טומאה וטהרה כדי להתקדש ולהטהר בפני חכמי המוסרה, אף על פי שנראה פשוט שיסודותם לשונות התורה. וכך מצינו ב"מגילת המקדש":

וביום אשר יוציאו ממנו את המת יכבדו את הבית מכול תגאולת שמן ויין ו**לחת מים** קרקעו וקירותיו ודלתותיו יגרודו, ומנעוליו ומזונותיו ואספיו ומשקופיו יכבסו במים. ביום אשר יצא המת ממנו יטהרו את הבית ואת כול כליו רחים ומדוכה וכול כלי עץ ברזל ונחושת, וכול כלים אשר יש להמה טהרה ובגדים ושקים ועורות יתכבסו, והאדם כול אשר היה בבית וכול אשר בא אל הבית ירחץ במים ויכבסו בגדיו ביום הראישון, וביום השלישי יזו עליהמה מי נדה וירחצו ויכבסו סלמותימה ואת הכלים אשר

²⁸ ראה מאמרי, "דרך אחיזת הבשמים בהבדלה במוצאי שבת", בתוך: "מסורה ליוסף" ב, נתניה תשנ"ד, עמ' 18 הע' 16.

בבית... וביום השביעי יזו שנית וירחצו ויכבסו בגדיהמה וכליהמה ויטהרו לערב מהמת לגעת בכול טהרתמה ובאדם אשר לוא הטמא על...²⁹

סוף דבר, כל מטרתנו כאן הייתה, להראות את יסודות מנהגי יהדות תימן **השורשית** השואבת מקורותיה מימות נביאים ראשונים,³⁰ חכמי משנה ותלמוד, ועד הרמב"ם אשר הוא לה לעיניים בהיותו יסוד ההוראה ועמוד המחשבה.

---

²⁹ (ידין), ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 150-153. ובדומה לו מענינו, ראה רמב"ם מו"נ ח"ג פמ"ז, והגר"י קאפח הע' 31. לעיון נוסף ויחסו של רבנו אליהם, יש לעיין בהקדמתו למסכת אבות, הפרק הרביעי ד"ה "אבל מה שעשו", וד"ה "ואחזור לעניני". סכום למהותן וארחות חייהם של כתות אלה, ניתן למצוא ב**אנציקלופדיה העברית**, כב, ירושלים תשל"ל, ערך: מדבר יהודה, כת ומגילות, עמ' 195-206, ובפרט עמ' 196 פסקא (2) אורח חיים וארגון, ועמ' 198 פסקא (4).

³⁰ על ארבעה מנהגים נוספים שיסודותם מנהג נביאים ראשונים, עיין במה שכתב הגר"י קאפח, **הליכות תימן**, עמ' 255 הע' 1. וכבר הערתי על המנהג השני במאמרי "זמני סעודת הבראה ומתכונתה", גליון "לקראת שבת", סדר בא תשנ"ח מס' 269, והראיתי שנהג עד תקופה מסויימת בקהילות ספרד.